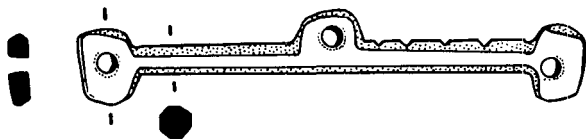

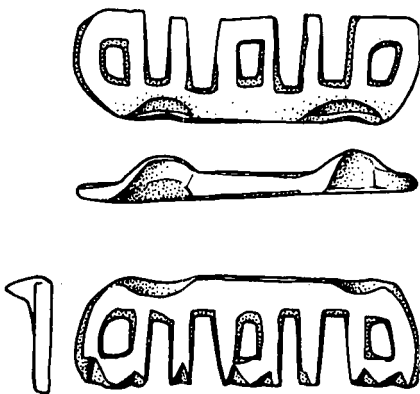
SABAZIUS IN NOORD-BRABANT?

A. VERHOEVEN EN F. ECTOR

In het museum 't Oude Slot te Zeelst (gem. Veldhoven) bevinden zich twee Romeinse metalen voorwerpjes als bruikleen van het Noordbrabants Museum in 's Hertogenbosch.¹⁾ Het eerste is een kleine balansarm van een onregelmatige, niet erg zorgvuldig afgewerkte vorm (afb. 1). Op één helft van de balansarm is een viertal V-vormige groeven aangebracht, waarschijnlijk met een vijl. De arm is gegoten met gebruikmaking van een mal; op enkele plaatsen zijn nog resten te zien van een gietnaad. De ruwe vorm werd na het gieten flink met een vijl bijgewerkt en er zijn drie gaatjes in geboord, één in elk van de uiteinden van de arm en één in het midden. Het tweede voorwerp is een miniatuur-juk, evenals de balansarm onregelmatig van vorm en niet fraai afgewerkt (afb. 2). Over de vervaardigingswijze van het jukje bestaat minder duidelijkheid. Het kan in een mal gegoten zijn, maar ook – en dit is het waarschijnlijkst – volgens het procédé van de verloren vorm; daarbij benut men een mal voor eenmalig gebruik. Van het juk is verder een materiaalanalyse beschikbaar; het bestaat voornamelijk uit lood (67%) en koper (23%).²⁾

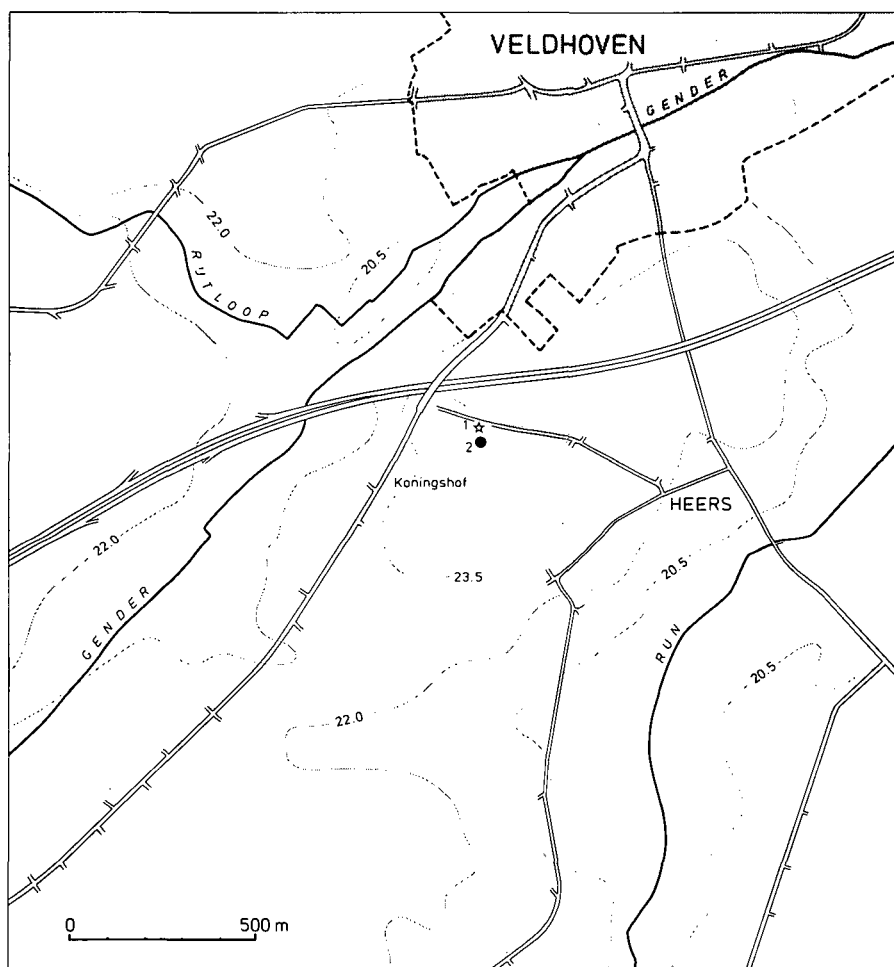
Afb. 1 Balansarm, schaal 1:1, tek. J. de wit (IPP).

Afb. 2 Jukje, schaal 1:1, tek. J. de Wit (IPP).

VONDSSTOMSTANDIGHEDEN

De voorwerpen zijn rond 1930 in de Heersche Heide bij Veldhoven gevonden, waarschijnlijk door C. Rijken, destijds schoolmeester te Veldhoven. Via Rijken zijn ze in bezit gekomen van jonkheer A. van Sasse van Ysselt, die ze in 1931 aan het Noordbrabants Museum schonk. Ze zijn vrijwel zeker, evenals nagenoeg alle andere Romeinse voorwerpen uit de Heersche Heide, afkomstig van het terrein de Koningshof (afb. 3). Dit terrein is bekend door het onderzoek dat daar in 1909 door Holwerda en Evelein en in 1929 door Braat werd gedaan.³⁾ Bij aankomst in het museum 't Oude Slot in 1974

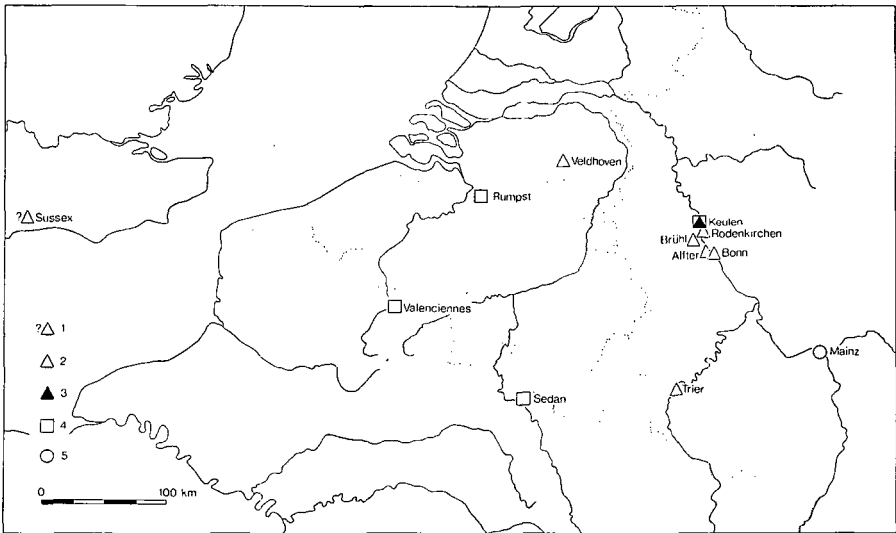

Afb. 3 Situering van de Koningshof met de opgravingen van Holwerda, Evelein en Braat (1) en de Romeinse waterput, tek. J. de Wit (IPP).

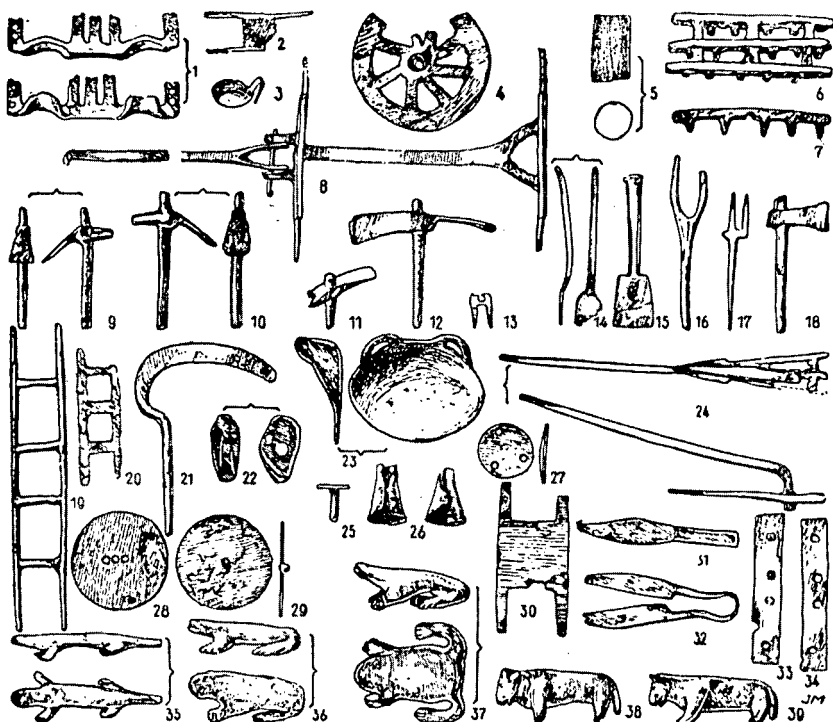
waren de voorwerpen op een kartonnetje gebonden samen met andere objecten van dezelfde vindplaats.

De opgravingen van Holwerda, Evelein⁴) en Braat⁵) besloegen slechts een geringe oppervlakte. Holwerda trof een spitse greppel aan die een vierkant van 7 bij 7 meter vormde, maar hij kon het onderzoek niet buiten het omgreppelde vierkant voortzetten. De opgravers dachten een militaire nederzetting te hebben gevonden. Braat kon later het onderzoek voortzetten door het graven van smalle sleufjes in de omgeving. Hij vond de sporen van de opgraving van 1909 terug en ontdekte verder nog een tweetal vierkante structuren en de paalgaten van een rechthoekig gebouwtje. Evenals Holwerda en Evelein dacht ook Braat aan een militair object, namelijk een Romeinse wachttoren. Hij bedoelde hiermee in feite een *statio*, een post van de militaire politie.⁶) Het geheel zou op grond van de vondsten dateren uit de tweede eeuw na Chr. Met de toegenomen kennis over grafvelden is echter twijfel gerezen over de juistheid van deze interpretatie. Het is aannemelijk dat niet de sporen van een *statio* maar van een grafveld zijn aangesneden.⁷) Vondsten uit de omgeving wijzen overigens wel degelijk op de aanwezigheid van bebouwing; zo werd op ca. 60 meter van de vermeende *statio* een Romeinse waterput aangetroffen.⁸)

De voorwerpjes uit Veldhoven zijn geen unica. Uit publicaties is tot nu (1983) toe een dertigtal van deze kleine, speelgoedachtige objecten bekend. Het merendeel is uit de stad Keulen afkomstig; verder zijn er enkele gevonden in de omgeving van Keulen, in Bonn, Trier en Sussex (afb. 4). Wanneer

Afb. 4 Verspreidingskaart van 1 Sabaziussymbolen, exacte vindplaats onbekend; 2 idem, vindplaats bekend; 3 idem, meerdere associaties; 4 votiefhanden; 5 inscriptie, tek. Nico Arts.

Afb. 5 Vierde-eeuwse Sabaziussymbolen uit Rodenkirchen naar Haberey 1949 Abb. 2

de voorwerpjes *in situ* zijn aangetroffen, betreft het steeds grafvondsten, een aantal is echter zonder context in verzamelingen beland. De voorwerpjes worden altijd samen met andere, soortgelijke objecten aangetroffen en meestal in een bepaalde combinatie (afb. 5). Er zijn associaties bekend van balansarm, juk, ladder, sleutel, hagedis, slang, kikker, hak, dissel, bijl, schop, hark, ploeg en eg, maar bepaalde combinaties komen frequent voor. Aan de hand van het meest recente en volledige overzicht valt op te maken dat de balansarm in vrijwel alle gevallen voorkomt, gevolgd door het juk, de ladder, de sleutel en de hagedis.⁹⁾ De combinatie zoals die te Veldhoven werd gevonden, is een veel voorkomende. In de literatuur wordt meestal vermeld dat de voorwerpjes van brons zijn. Hoewel door de groene kleur aanvankelijk ook aan brons werd gedacht, bleken de Veldhovense voorwerpjes voornamelijk van lood te zijn.

Waarschijnlijk zijn veel van de beschreven voorwerpen eveneens van een bepaalde legering. Zoals vermeld zijn de objecten voor zover achterhaalbaar steeds uit graven afkomstig en wel uit inhumatiegraven. Zonder naar de begeleidende grafvondsten te kijken, is hiermee al direct een globale datering te geven. Lijkbegrafing komt op aan het einde van de derde eeuw en is verder de gehele vierde eeuw in zwang.¹⁰⁾ Er is slechts één voorwerp bekend uit een

crematiegraf; dit is tevens het enige dat geïsoleerd werd aangetroffen.¹¹⁾ Hoewel alle *in situ* gevonden voorwerpjes uit graven afkomstig zijn, is er slechts in enkele gevallen iets bekend over de verdere grafinventaris. In het gunstigste geval is er enige aandacht geschonken aan begeleidende muntvondsten, zodat een meer nauwkeurige datering te geven valt.

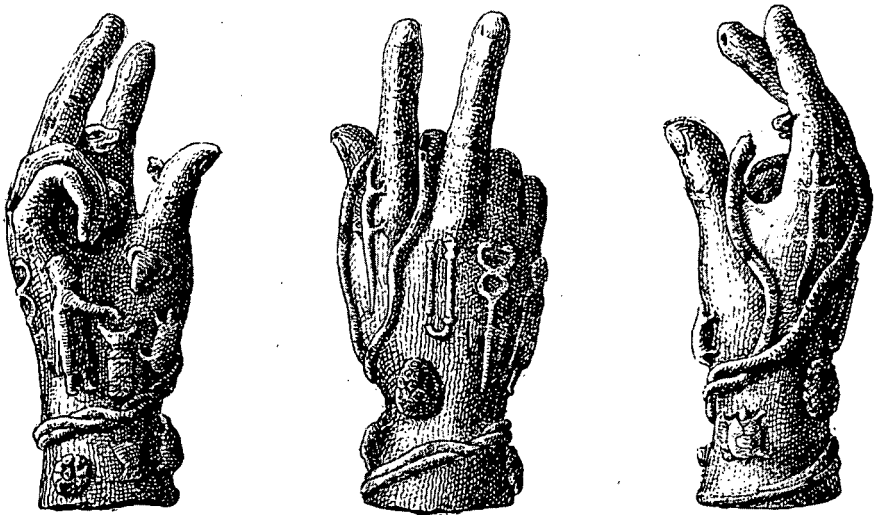
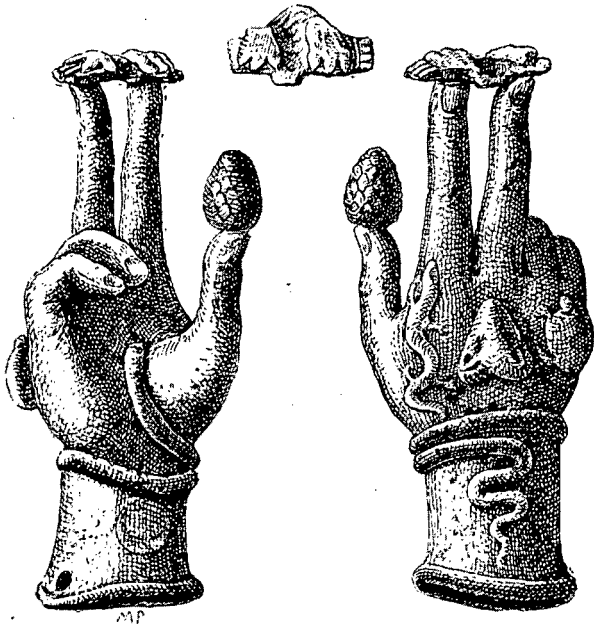
Door het ontbreken van verdere informatie over de grafinventaris is het dan ook meestal niet mogelijk uitspraken te doen over de relatieve rijkdom van het graf en het geslacht van de begravenen, voor zover dit op basis van de grafinhoud vast te stellen zou zijn. Acht begravingen met de genoemde voorwerpen zijn wel in hun geheel gepubliceerd, een overzicht hiervan geven wij hieronder. Uitgaande van dit beperkte materiaal is het moeilijk een algemeen beeld te schetsen; we maken slechts enkele kanttekeningen. De graven zijn over het algemeen te dateren in de periode 270-280 na Chr. Eén graf is mogelijk iets jonger. Een ander graf is zeker een eeuw later; het dateert uit het laatste kwart van de vierde eeuw. In vijf van de acht gevallen kan geen uitspraak gedaan worden over het geslacht van de begravenen, de overige betreffen vrouwen. Onderzoek van skeletmateriaal vond in geen enkel geval plaats. Opvallend is verder dat een aantal graven uitzonderlijk rijk is. Twee Keulse vrouwengraven kunnen zelfs tot de rijkste van deze stad gerekend worden. Ze bevatten elk drie armbanden van git; in één van de graven bevond zich verder een mesheft van goud en agaat, een armband van git met goud omwikkeld en bovendien een cilindrische zalfpot van agaat.¹²⁾

Over de interpretatie van de metalen objectjes bestaat geen eensluidende mening. Een verklaring wordt gezocht langs een religieuze en een functionele lijn, waarvan de eerste het oudst is. Aan het einde van de vorige eeuw waren al enige associaties van onze merkwaardige voorwerpjes bekend en men noemde ze Mithrassymbolen. De oorsprong van deze gedachte is onbekend.¹³⁾

In 1896 publiceerde Cumont een monografie over allerlei zaken die betrekking hebben op de Mithrascultus en hij behandelde daarbij ook de zeven toen bekende associaties van bronzen voorwerpjes. Cumont kwam tot de conclusie dat het niet gerechtvaardigd is te spreken van Mithrassymbolen, omdat van alle voorwerpjes slechts de slang en de ladder in de symboliek van Mithras passen. Prompt gingen in volgende publicaties de voorwerpjes de wereld in als „zogenaamde” Mithrassymbolen, een benaming die ze tot ver in onze eeuw hebben behouden. Al spoedig, in 1904, kwam Blinkenberg met een nieuwe interpretatie;¹⁴⁾ dezelfde die Manning ruim zestig jaar later verkondigde.¹⁵⁾ Deze was onafhankelijk van Blinkenberg tot een zelfde interpretatie gekomen; deze geven wij hieronder weer.

De voorwerpen zijn in te delen in drie categorieën:

werktuigen, die altijd met de landbouw in verbinding staan (ploeg, hak, schop, eg); *symbolen* met een bijzondere functie (juk, balansarm, ladder, sleutel) en *dieren* (kikker, hagedis, slang en schildpad). Van speelgoed kan geen sprake zijn: de voorwerpen worden in graven van volwassenen aange-

Afb. 6 Votiefhanden uit de omgeving van Rome (a) en van onbekende herkomst (b), hoogte resp. 9, 8 en 8,1 cm naar Blinkenberg 1904, Fig. 31 en 33.

troffen waar gewoon speelgoed ontbreekt, bovendien lijkt de herhaling van dezelfde voorwerpen dit tegen te spreken. Waarschijnlijk moet gedacht worden aan votief-grafgiften met een specifieke religieuze betekenis. De cultus waartoe de votiefgiften hebben behoord, moet vrijwel beperkt zijn geweest tot de regio Keulen in de late derde en vierde (?) eeuw.

Er is maar één godheid in wiens symboliek alle voorwerpen worden aange-troffen, namelijk Sabazius, een Phrygisch-Tracische god die gelijk werd ge-steld met Dionysus, Zeus en Jupiter. De symboliek wordt met name gesig-naleerd op de zogenaamde handen van Sabazius. Dit zijn bronzen votief-handen met de vingers in een typische, zegenende houding zoals we die ook wel kennen uit de R.-K. Kerk (afb. 6). Ze zijn versierd met allerlei attributen, waaronder (in volgorde van afnemende frequentie) pijnappels, slangen, hagedissen, kikkers en schildpadden.¹⁶⁾ De relatie tussen de godheid Saba-zius en de bronzen handen is bewezen doordat drie handen een aan Sabazius gewijde inscriptie dragen.¹⁷⁾ De handen zijn voornamelijk gevonden in Italië, maar ze zijn ook bekend uit vrijwel alle andere Romeinse provincies; ze dateren uit de eerste tot en met de derde eeuw na Chr.¹⁸⁾ Zowel de handen in de zegenende houding als de symboliek op de handen komen voor op een in Rome gevonden bronzen reliëfplaat, die nu te Kopenhagen bewaard wordt (afb. 7). Op dit reliëf, dat uit de eerste eeuw na Chr. stamt, staat binnen een tempelgebouw een godheid afgebeeld met zijn linkerhand rustende op een scepter die eindigt met een hand in de zegenende houding. De godheid draagt Phrygische kleding en wordt geflankeerd door attributen die we al eerder aantreffen op de votiefhanden (pijnappel, slang, hagedis en kikker) maar ook door een balans, een juk, een ploeg en een gerstenaar. De relatie tussen Sabazius, de votiefhanden en het reliëf is evident. In Berlijn en in de Vaticaanse musea bevinden zich nog reliëfs die vergelijkbaar zijn met dat uit Kopenhagen. De reliëfplaten hebben waarschijnlijk dienst gedaan als borst-versiering van Sabaziuspriesters.¹⁹⁾ Wanneer schriftelijke bronnen bij het verhaal betrokken worden, verduidelijkt de symboliek zich nog. Diodorus Siculus, een geschiedschrijver uit de tijd rond het begin van de jaartelling, vermeldt dat aan Sabazius de uitvinding van de ploeg en de jukken van de ossen werd toegeschreven, alsmede vele andere zaken die van nut zijn voor de landbouw. Sabazius was dus kennelijk een soort patroon van de land-bouw; de landbouwwerktuigen en vooral het juk worden nu begrijpelijke elementen in de symboliek van deze godheid.

De dieren en symbolen hebben alle betrekking op de dood en onderwereld, hetgeen goed past bij de Sabazius-cultus als mysteriegodsdienst.²⁰⁾ De kikker werd in de oudheid gezien als een symbool voor de wederopstanding. De balans moet gezien worden als een instrument om het goede en kwade in de ziel van de overledene te wegen. De sleutels symboliseren de toegang tot de hemel; in de oudheid dacht men dat de hemel deuren had. In het christen-dom vinden we deze opvatting terug in de vorm van Sint Petrus met de sleu-tels van de hemelpoort. Het enige voorwerp dat niet direct in de symboliek van Sabazius past, is de ladder. Wellicht moet ook deze gezien worden als een middel om de hemel te bereiken.

Accepteren we deze visie dan moeten de metalen voorwerpjes gezien worden als rituele grafgiften, behorend tot de cultus van Sabazius. Aangezien de vondsten een beperkt verspreidingsgebied hebben moet het gaan om een lokale variant van de cultus. De vondsten uit Bonn, Trier, Sussex en Veldhoven zijn de enige buiten het kerngebied Keulen.

Afb. 7 Reliëfplaat uit Rome, 22, 8 bij 15,3 cm naar Blinkenberg 1904, Tafel II.

Een tweede lijn waarlangs een verklaring gezocht kan worden voor de voorwerpen, wordt vertegenwoordigd door Rottländer.²¹⁾ Deze tracht de voorwerpen op gewicht te ordenen door het gemiddelde gewicht van identieke objecten te nemen en deze uit te zetten op een grafiek. De gemiddelden laten zich inderdaad enigszins groeperen, hoewel een ruime variatie aanwezig is. Deze kleine gewichtsvariaties vallen te verklaren door verschillende mate van oxydatie, breuk en antieke vervalsing. De verkregen gemiddelde gewichten kunnen, volgens Rottländer, gecorreleerd worden aan een bekende Romeinse gewichtseenheid, het *scripulum*, wanneer dit gehalveerd wordt tot 0,57 gr.

Waarschijnlijk is de zo vaak aangetroffen balansarm geen symbool maar heeft hij een normale gebruiksfunctie. De overige „symbolen” betreffen dan gewichten. Voor de identificatie van de „Sabaziussymbolen” met gewichten valt bovendien een treffende parallel aan te voeren: in Ghana worden goudgewichten gebruikt in de vorm van slangen, kikkers, hagedissen, hamers, bijlen en ladders. Deze zijn van messing en werden al voor 1600 gebruikt.

Ook in Egypte kende men ten tijde van de 18de dynastie (ca. 1350 v. Chr.) bronzen goudgewichten in de vorm van dieren.

De hiervoor als Sabaziussymbolen geïnterpreteerde voorwerpen dienen volgens Rottländer gezien te worden als delen van een fijnbalans voor edele metalen. De behoefte aan betrouwbare gewichten ontstaat vooral in tijden van geldontwaarding, wanneer munten ongeschikte gewichtseenheden zijn geworden.

Er kunnen bezwaren ingebracht worden tegen de interpretatie van de voorwerpen als Sabaziussymbolen of als gewichten. De hypothese dat we te maken hebben met onderdelen van een fijnbalans voor edele metalen kan vrijwel weerlegd worden. Van gewichten verwacht men ten eerste een meer dan regionale distributie, ten tweede een ruime spreiding in tijd en ten derde dat ze niet uitsluitend in graven maar ook in nederzettingscontext optreden. Bovendien is de variatie in gewicht van dezelfde voorwerpen erg ruim en valt dit gewicht slechts met moeite te koppelen aan een Romeinse gewichtseenheid. Van voorwerpen van ongeveer dezelfde afmeting en wellicht ook samenstelling is het bovendien voorstelbaar dat ze binnen een bepaalde gewichtsklasse vallen zonder dat er van opzet sprake is. De aangehaalde etnografische parallellen tenslotte, bezitten op zich geen enkele bewijskracht.

Bij de Sabazius-hypothese spelen de bronzen votiefhanden en de reliëfs een cruciale rol. Beide elementen hebben echter, evenals de Sabazius-cultus als geheel, een zeer ruim verspreidingsgebied (van Klein-Azië tot in het Rijngebied) en dateren uit de eerste tot en met de derde eeuw. De metalen symbolen hebben echter een verspreidingsgebied dat zich vrijwel tot de regio Keulen beperkt en een datering hoofdzakelijk in de periode 270-280.²²⁾

SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Hoewel de relatie tussen de cultus van Sabazius en de votief-grafgiften in detail onduidelijk blijft, moeten de voorwerpjes o.i. gezien worden als een locale variant van deze cultus. De datering en verspreiding vormen een ander punt van aandacht. De personen die in de periode 270-280 vooral in Keulen en omgeving begraven werden met de votiefgiften, moeten op z'n laatst in het decennium daaraan voorafgaande kennis hebben gemaakt met de bij de voorwerpen horende cultus. Dit is juist de periode van het Gallische keizerrijk, waarvan Keulen de hoofdstad was. Het sociale milieu van de personen is wel gezocht in de kringen van het hof van (tegen)keizer Postumus (258/9-268), die in Keulen zijn reidentie had.²³⁾ Postumus was de stichter van het *imperium Galliarum*, het Gallische keizerrijk, dat gedurende 15 jaar naast het Romeinse rijk heeft bestaan. Het is niet duidelijk of er een relatie is tussen het optreden van de grafgiften en dat van Postumus; alleen het samenvallen van de twee verschijnselen zou daarop kunnen wijzen. De kans is groot dat de personen via welke de Sabaziussymbolen in Sussex en Veldhoven terecht zijn gekomen, een bepaalde relatie met de stad Keulen hadden, mogelijk zelfs met het hof van Postumus. De aard van de relatie is evenwel onduidelijk. Afgezien van de vraag hoe de voorwerpen in Noord-Brabant terecht zijn gekomen, roert de vondst van de „Sabaziussymbolen” een andere interessante problematiek aan. Gezien het optreden van de voorwerpen in overwegend laat derde-eeuwse graven, moet rekening worden gehouden met de aanwezigheid van een grafveld uit de derde eeuw in Veldhoven. Vondsten uit de late derde eeuw zijn in geheel Noord-Brabant dermate schaars dat een nader onderzoek te Veldhoven van groot belang kan worden.²⁴⁾

„Sabaziussymbolen” uit gesloten vondsten

plaats	literatuur	geslacht	sarcofaag	sluitmunt
1. Keulen	Niessen (1911)	vr.	?	Probus 276-282
2. Keulen	La Baume (1971)	vr.	S	Probus 276-282
3. Keulen	La Baume (1971)	vr.	S	-
4. Keulen	Reusch (1938)	?	?	Maxim. Trax 235-238
5. Keulen	Reusch (1938)	?	crematie	Gallienus 253-268
6. Alfter	Cumont (1896)	?	S(lood)	Tacitus 275/276
7. Brühl	Haberey (1962)	vr?	S	Victorinus 268-270
8. Rodenkirchen	Haberey (1962)	vr?	S	Gratianus 370-380

Naschrift. Na het afsluiten van de tekst bereikte ons via drs. N. Roymans en drs. J. Slofstra het bericht dat de verspreidingskaart van de votiefhanden kan worden aangevuld met Amiens. Er zijn daar twee bronzen handen gevonden. Voor literatuur en afbeeldingen zie D. Bayard et J.L. Massay, 1983, Amiens Romain, 199, afb. 107-108.

Noten

- 1) Inventarisnummer Noordbrabants Museum 8022.
- 2) Röntgenfluorescentie-analyse uitgevoerd door H. Hermans, Natuurkundig Laboratorium (Waalre), op verzoek van Jos Bazelmans (Veldhoven).
Samenstelling in gewichtpercentages:

Pb (lood)	67	Ni (nikkel)	0,1
Cu (koper)	23	Fe (ijzer)	0,04
Sn (tin)	2	Si (silicium)	0,006
Zn (zink)	1	K (kalium)	3
Sb (antimoon)	0,7	Ca (calcium)	2
Al (aluminium)	0,2	Ag (zilver)	0,7
P (fosfor)	0,2	Cr (chrom)	0,01
- 3) Het toponiem „Koningshof” is ontstaan in de jaren vijftig met de bouw van een internaat van die naam aldaar.
- 4) Holwerda en Evelein 1910, coördinaten van de opgraving: Kaartblad 51 D (Veldhoven) 155.250 x 378.500.
- 5) Braat 1931.
- 6) Bogaers 1968.
- 7) Van Es 1981, 85.
- 8) Coördinaten waterput: Kaartblad 51 D (Veldhoven) 155.250 x 378.440.
- 9) Rottländer 1973/1974, 151, tabel 2. Minder volledige tabel bij Manning 1966, 56.
- 10) Van Es 1981, 199.
- 11) Reusch 1938, 169.
- 12) La Baume 1971, 92.
- 13) Cumont 1896, 526.
- 14) Blinkenberg 1904.
- 15) Manning 1966 vermeldt het werk van Blinkenberg tenminste niet.
- 16) De vermelding van Blinkenberg dat op de handen wel eens een juk wordt aangetroffen, berust waarschijnlijk op een vergissing. We hebben dit namelijk noch in zijn eigen overzicht noch in dat van anderen bevestigd gezien.
- 17) Blinkenberg 1904, 69 en 72; Vermaseren 1983. In totaal zijn er 96 Sabaziushanden bekend.
- 18) Vermaseren 1983; Manning 1966 vermeldt de Italiaanse handen niet. Blinkenberg 1904, 118, wil in de handen uit de provincie Belgica op stilistische gronden een aparte groep zien. Tevens vindt hij dat er relatief veel handen uit het Belgische gebied komen. Dit is echter niet te bevestigen, zeker niet aan de hand van het overzicht van Vermaseren 1983.
- 19) Blinkenberg 1904, (109-)115.
- 20) Fellmann 1981, 326.
- 21) Rottländer 1973/1974.
- 22) De enige aan Sabazius gewijde inscriptie in onze streken stamt uit Mainz. Ze werd gewijd door M. Aurelius Germanus, legionair van legio XXII Primigenia, afkomstig uit Emona in Pannonia Superior. Het XXIIste legioen lag van 43 tot 70 en vanaf 92/97 te Mainz. Schwertheim 1974, 319.
- 23) Haberey 1962, 402.
- 24) De schrijvers bedanken hierbij allen die hebben geholpen bij de totstandkoming van deze bijdrage; N. Arts, W. Beex, Prof. dr. J.H.F. Bloemers, Prof. dr. J.E. Bogaers, F. Gijbels, drs. A. Koster, drs. M. de Weerd, drs. W. Verwers en J. de Wit.

Literatuur

Baume, P. La, 1971: Das Achatgefäß von Köln. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 12, 80-93.

- Beex, G., 1968: Archeologisch overzicht der gemeente Veldhoven. *Brabants Heem* 20, 110-123.
- Behrens, G., 1939: Die sogenannten Mithrassymbole. *Germania* 23, 56-59.
- Blinkenberg, C., 1904: Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes, in: *Archaeologische Studien*, 66-128. Kopenhagen/Leipzig.
- Bös, M., 1959: Römische Kleinfunde aus Köln. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 1, 25-41.
- Bogaers, J.E., 1968: In memoriam de Romeinse wachttore te Veldhoven. *Brabants Heem* 20, 162-163.
- Braat, W.C., 1931: Een Romeinse wachttore bij Veldhoven (N-Br). *Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 12, 21-25.
- Busch, R., Binsfeld, W., 1971: Tätigkeitsbericht für das Jahr 1960. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 12, 134-136.
- Cumont, F., 1896: *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mitra*. Paris.
- Es, W.A. van, 1981: *De Romeinen in Nederland*. 3e druk, Bussum.
- Fellmann, R., 1981: Der Sabazios-kult, in: M.J. Vermaseren (ed.) *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, 316-333. Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 93. Leiden.
- Fremersdorf, F., 1927: Gräber der einheimischen Bevölkerung römischer Zeit in Köln. *Praehistorisches Zeitschrift* 18, 255-293.
- Haberey, W., 1949: Gravierte Glasschale und Mithrassymbole. *Bonner Jahrbücher* 149, 94-104.
- Haberey, W., 1962: Spätromische Gräber in Brühl. *Bonner Jahrbücher* 162, 397-406.
- Holwerda, J.H., Evelein, M.A. 1910: Opgraving te Veldhoven. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden Oude reeks*, 4, 43-48.
- Lehner, H., 1924: Orientalische Mysterienkulte im römischen Rheinland. *Bonner Jahrbücher* 129, 36-91.
- Manning, W.H., 1966: A Group of Bronze Models from Sussex in the British Museum. *The Antiquaries Journal* 46, 50-58.
- Niessen, C.A., 1911: *Beschreibung römischer Altertümer gesammelt von C.A. Niessen.*, 3e druk I-II, Köln.
- Picard, C., 1961: Sabazios, dieu thraco-phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte. *Revue Archéologique*, 129-176.
- Reusch, W., 1938: Griechische Münzen und Inschriften der römischen Kaiserzeit in Köln. *Germania* 22, 166-175.
- Rottländer, R.C., 1973/1974: Zur Deutung der sogenannten Mithassymbole. *Archäologische Informationen. Mitteilungen zur Ur- und Frühgeschichte* 2-3, 143-152.
- Schaefer, H., 1920. Sabazios, in: *Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* I, A2, 1540-1551.
- Schwertheim, E., 1974: *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland*. Leiden.
- Vermaseren, M.J., 1983: Corpus Cultus Iovis Sabazii, I, *The Hands*. Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 100. Leiden.